

існуючу систему освіти вимагає від сучасного освітнього закладу певних додаткових зусиль, заходів та засобів. Створення команди психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП у освітньому закладі, надає дитині можливість у повному обсязі отримувати допомогу суспільства у реалізації її прав та свобод, які забезпечує держава, та надає державі можливість проводити цілеспрямовану загальнодержавну політику запровадження новітніх методик, спільними зусиллями спрямувати їх на допомогу та вирішення проблем дитини з ООП щодо всебічної інтеграції її у сучасне суспільство.

Список використаних джерел та літератури

1. Команда психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в умовах закладу загальної середньої освіти. posibnyk.nus.org.ua/theme-2-team-psychological-and-pedagogical-support-child
2. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. В кінці документа додаток з шаблном ІПР. <https://zakon.rada.gov.ua/go/872-2011-p>
3. Посібник "Команда психолого-педагогічного супроводу дитини в закладі освіти" <https://vseosvita.ua/library/posibnik-komanda...>
4. Про затвердження Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти. Наказ МОН № 609 від 08.06.2018 року. osvita.ua/legislation/Ser_osv/61107

Бирко Н.М.,

кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри педагогіки та психології ХОІППО

Створення інклюзивного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти

В статті розкрито значення та сутність поняття «нове освітнє середовище», ознаки сучасного освітнього простору; виділено основні характеристики «4К», які мають відповідати новому освітньому середовищу; проаналізовано індикатори інклюзивного навчання та з'ясовано зміст поняття «інклюзивного освітнього середовища» в працях сучасних науковців; визначено основну мету та структуру інклюзивного середовища в закладі загальної середньої освіти; узагальнено необхідні умови організації інклюзивного освітнього середовища в ЗЗСО.

Ключові слова: нове освітнє середовище, наявність, доступність, прийнятність, адаптивність, інклюзія, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивне навчання, інклюзивна культура, інклюзивна політика, інклюзивна практика, інклюзивне освітнє середовище, державні будівельні норми, універсальний дизайн, розумне пристосування.

З 2017 року МОН України розробило й затвердило концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа», в яких одним із компонентів формули НУШ було визначено сучасне освітнє середовище для здобувачів освітніх послуг. Згідно з філософією Нової української школи та концептуальними ідеями впровадження НУШ, нове освітнє середовище – це сучасний простір, сукупність умов, засобів і технологій для психологічно безпечного, комфортного і доступного навчання здобувачів освіти та партнерської взаємодії учителів й самих батьків [8].

Сучасний освітній простір суттєво відрізняється від простору, в якому навчалися ми та наші батьки. Його можна охарактеризувати декількома ключовими ознаками сучасності, такими як:

- цілісність, єдність і впорядкованість предметно-просторового середовища та візуального сприйняття;

- багатфункціональність, гнучкість та мобільність;
- вікова відповідальність;
- персоналізованість, наявність особистого простору;
- свобода, відкритість сприйняття, креативність;
- практичність та ергономічність;
- гармонійність та збалансованість;
- соціалізація та співпраця [10].

Усі діти заслуговують навчатися в новому освітньому середовищі, яке забезпечує якість освіти для здобувачів освітніх послуг, включаючи їх багатоманітність, тобто враховує відмінності кожного учня. Таке сучасне освітнє середовище забезпечуватиме потреби кожного здобувача освіти – базові потреби, потреби у навчанні, додаткові потреби (якщо є діти з ООП). У такому освітньому середовищі є баланс між навчальними видами діяльності, ініційованими вчителем, та видами діяльності, ініційованими самими дітьми. Таке середовище забезпечує можливості дітям робити власний вибір, можливості для розвитку нових та удосконалення наявних практичних навичок, отримання нових знань, розвитку позитивного ставлення до інших [9, с.52].

Створюючи сучасне освітнє середовище для дітей, вчитель реалізує одну із функцій «забезпечення якісної освіти» згідно з четвертою ціллю сталого розвитку «якісна освіта»; згідно з законом України «Про освіту» від 5 вересня 2017р. № 2145- VIII; згідно Концептуальних засад реформування середньої школи «Нова українська школа» і ряду інших нормативних документів.

У Зауваженнях загального порядку №13 Комітету з економічних, соціальних та культурних прав (Е/С.12/1999/10), визначено чотири основних взаємопов'язаних характеристик «4К», які повинні бути враховані при плануванні й організації освітнього середовища на сучасному етапі реформування освітньої сфери й відповідати новому освітньому середовищу. До них належать:

1. Availability/наявність.

Є достатня кількість закладів освіти; створені необхідні умови та інфраструктура, що відповідають потребам кожної людини; професійний викладацький/вчительський склад з конкурентною на внутрішньому ринку заробітною платою; наявні навчальні матеріали та посібники, технічні засоби[5].

Державні та приватні навчальні заклади та програми повинні бути у наявності в достатній кількості та якості. Держава повинна гарантувати широку наявність на всій своїй території місць для здобуття учнями з інвалідністю освіти на усіх рівнях[7, с. 8-10].

2. Accessibility/доступність.

Навчальні заклади і програми повинні бути доступні для всіх. Існує три взаємопов'язані риси: недискримінація, фізична доступність, економічна доступність[5].

Доступність – у відповідності до статті 9 Конвенції та Зауважень загального порядку № 2 Комітету, навчальні заклади та програми повинні бути доступні кожному без дискримінації. Доступною повинна бути уся система освіти, включаючи будівлі, інформацію та комунікацію, у тому числі задіяння частотно-модульованих та вбудованих в оточуюче середовище допоміжних систем для підвищення ефективності слухових апаратів, навчальні плани, навчальні матеріали, методи викладання, оцінювання, а також допоміжні та мовленнєві послуги. Середовище, у якому навчаються учні з інвалідністю, повинно бути спроектоване таким чином, щоб сприяти включенню та гарантувати їхню рівність впродовж усього періоду здобування освіти, наприклад, передбачати шкільний транспорт, який повинен бути повністю інклюзивним, доступним та безпечним; засоби водопостачання та санітарії, у тому числі для особистої гігієни, та туалетні кімнати; шкільні їдальні; місця для відпочинку. Держави учасниці повинні взяти на себе зобов'язання щодо невідкладного введення універсального дизайну, заборонити та передбачити міру покарання за спорудження будь-якої майбутньої освітньої інфраструктури, яка не є доступною, разом з цим створивши ефективний механізм моніторингу та встановивши часові рамки для забезпечення доступності усіх існуючих навчальних середовищ. Держави-учасниці повинні також взяти на себе зобов'язання щодо забезпечення розумного пристосування у навчальних середовищах,

коли це потрібно. Застосування універсального дизайну не виключає надання допоміжного обладнання, додатків та програмного забезпечення учням з інвалідністю, які можуть їх потребувати. Доступність – це динамічна концепція, і її застосування вимагає періодичного здійснення регуляторних та технічних коригувань. Держава повинна забезпечити, щоб для усіх учнів, у тому числі для учнів з інвалідністю, були доступні сучасні інновації та новітні технології, призначені для полегшення навчання [7, с. 8-10].

3. *Acceptability/прийнятність.*

Форма та зміст освіти, включаючи програми та методи навчання, мають бути адекватними та якісними, враховувати культурні особливості [5].

Прийнятність – це зобов'язання проектувати та втілювати усі пов'язані з освітою споруди, товари та послуги з повним урахуванням та повагою до вимог, культури, поглядів та мов осіб з інвалідністю. Форма та суть освіти, що надається, повинні бути прийнятними для всіх. Держава повинна вжити конкретних дієвих заходів для того, щоб освіта була доброї якості для всіх. Інклюзія та якість – обопільні явища: інклюзивний підхід може суттєво сприяти покращенню якості освіти [7, с. 8-10].

4. *Adaptability/адаптивність.*

Гнучкість, здатність адаптуватися до потреб суспільств та громад, що змінюються, відповідність потребам учнів/студентів з урахуванням різних культурних норм [5].

Пристосованість – Комітет закликає державу застосовувати підхід на основі універсального дизайну для навчання (УДН). УДН – це набір принципів, що пропонують учителям та іншим працівникам основу для створення пристосованих навчальних середовищ та розробки інструкцій для задоволення багатоманітних потреб усіх учнів. Він базується на визнанні, що кожен учень навчається у унікальний спосіб, і передбачає розроблення гнучких способів навчання: створення привабливого середовища у класній кімнаті; підтримки високих очікувань для усіх учнів, при цьому передбачаючи різноманітні способи задовольняти цим очікуванням; розширення можливостей вчителів дивитись на своє викладання під іншим кутом; та зосередження на результатах навчання для всіх, у тому числі для учнів з інвалідністю. Навчальні плани необхідно оновлювати, розробляти та застосовувати у відповідності до потреб кожного учня, із пристосовуванням до них, та реагуванням на навчальні потреби учнів. Стандартизовані оцінювання потрібно замінити гнучкими та численними формами оцінювання та визнання прогресу кожної особи в напрямку широких цілей, що передбачають альтернативні шляхи навчання [7, с. 8-10].

У Постанові Кабінету Міністрів України № 453 від 30 травня 2018 року затверджено Державну соціальну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року, в якій серед шляхів та способів розв'язання проблем, одним із пріоритетних напрямів визначено створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини, а саме: створення ефективного, доступного та доброзичливого освітнього середовища, спрямованого на розвиток дитини, її талантів, розумових і фізичних здібностей; забезпечення доступу до якісної освіти; інтеграція дітей, які утримуються в інтернатних закладах, у соціальний простір територіальної громади; забезпечення рівних можливостей для всіх дітей; удосконалення системи захисту прав та інтересів дітей з інвалідністю, інтегрування їх у соціум, впровадження інтегрованих послуг для дітей зазначеної категорії в територіальній громаді. Тобто метою Програми є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення цілей сталого розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об'єднаних Націй 70/1 “Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року”, у частині дотримання прав дітей [12].

Наша держава прийняла принципи інклюзії та інклюзивної освіти, ратифікувавши міжнародні документи.

Інклюзивна освіта – процес укріплення можливостей системи освіти для охоплення всіх учнів. ЮНЕСКО розглядає інклюзію як динамічний метод позитивного реагування на багатоманітність учнівського контингенту та ставлення до індивідуальних відмінностей не як до проблем, а як до можливостей збагачення навчального процесу.

Кожна людина, в тому числі й люди з інвалідністю/особливими потребами, повинні мати можливість користуватися своїм правом на освіту впродовж усього життя. Освіта повинна забезпечувати доступність освітніх послуг.

Концепція інклюзивної освіти відображає одну з головних демократичних ідей світу, ґрунтується на тому, що всі діти – цінні й активні члени суспільства. Тому організація освітнього простору повинна будуватися на таких складових інклюзивного навчання як інклюзивна культура, інклюзивна політика та інклюзивна практика.

Інклюзивна культура несе філософію інклюзивної освіти, будується на інклюзивних цінностях та є загальною для всіх співробітників школи. Спосіб впровадження інклюзивної освіти стає відчутним для всіх учасників співтовариства.

Інклюзивна політика повинна відображати інклюзію у всіх шкільних документах, стратегіях та інституційному розвитку. Документи, розроблені школою, мають передбачати чіткі стратегії розвитку дитини та інклюзивного простору, в якому вона знаходиться.

Інклюзивне навчання ставить серйозні завдання перед освітньою системою і функціонуванням закладу освіти, мобілізує до злагодженості роботи колективу, удосконалення програм і методів навчання, стимулюючи розвиток компетенції вчителів та інших фахівців.

В основі концепції інклюзивного навчання покладено ідеологію, яка виключає дискримінацію дітей, забезпечує рівноправне ставлення до всіх людей, але поряд з тим створює особливі умови для дітей, що мають у цьому потребу.

Інклюзивне навчання використовує підхід до викладання та навчання, який є більш гнучким для задоволення різних потреб у навчанні «різних» дітей.

У методичних рекомендаціях щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами в ЗЗСО на 2019-2020 рік, у розділі II щодо організації інклюзивного навчання з осіб з особливими освітніми потребами, однією з необхідних умов якісного інклюзивного навчання визначено створення інклюзивного освітнього середовища. Розділ IV присвячений темі: «Створення інклюзивного освітнього середовища в закладах освіти».

Під поняттям «інклюзивне освітнє середовище» сучасні науковці розуміють:

- життєвий простір, що забезпечує підвищення почуття власної гідності та впевненості у собі дітей, які потребують корекції психофізичного розвитку (Кузава І. Б) [8, с. 318];

- сукупність умов, що забезпечують рівний доступ особам з особливими потребами до якісної інклюзивної освіти в інклюзивному навчальному закладі (дошкільному, загальному середньому, професійно-технічному і вищому) незалежно від їх психофізичного розвитку, стану здоров'я, віку, статі, соціально-економічного статусу, раси, місця проживання і виховання, та як сукупність учасників навчально-виховного процесу, пов'язаних спільністю умов, в яких відбувається їхня діяльність (Бондар Т. І.) [1, с. 22];

- середовище, в якому діти можуть взаємодіяти, спілкуватися і розвиватися відповідно до своїх можливостей (Єжова Т.Є.) [2, с. 59];

- систему різнопланових соціальних контактів і конструктивної співпраці учасників навчально-виховного процесу з динамічним розвитком його компонентів для забезпечення якісної освіти та соціалізації дітей і молоді з обмеженими фізичними потребами (Задіранова Г. В.) [4, с. 63];

- середовище, де всі учні, незалежно від своїх освітніх потреб, здатні вчитися ефективніше, підвищувати свою соціальну компетентність, удосконалювати комунікативні навички, а також відчувати себе частиною загального співтовариства (Калініченко І. О.) [6, с. 123].

Згідно Закону України «Про освіту», який набрав чинності 28 вересня 2017 р., зазначено, що інклюзивне освітнє середовище - сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей.

Науковці, що займаються дослідженнями інклюзивної освіти в Україні, такі як І. Калініченко, Є. Задіранова, О. Єжова переконані в тому, що метою інклюзивного освітнього середовища є пристосування до потреб дитини, а не навпаки. А З. Удич у структурі інклюзивного середовища в закладі загальної середньої освіти виділяє окремі компоненти:

- змістовий компонент – визначає мету та функції інклюзивного середовища середньої загальноосвітньої школи, цінності, які лежать в основі її філософії;
- соціально-просторовий компонент – зумовлює ролі всіх учасників освітнього процесу (учнів, педагогів, батьків, суспільних інституцій); визначає зміст соціально-психологічного клімату інклюзивної школи, вимоги до предметно-просторового середовища;
- процесуальний компонент – представляє принципи функціонування інклюзивного середовища в середній загальноосвітній школі, етапи його розвитку та становлення необхідний для цього засоби, ресурси, інструментарії (лінза інвалідності, індекс інклюзії);
- діяльнісний компонент – передбачає систему взаємодії, співтворчості учасників навчально-виховного процесу; стіхія як силу, що захоплює та управляє, програмує поведінку учасників середовища; визначає простір можливостей (ніши), що дозволяє суб'єктам освіти задовольняти свої інтелектуальні, комунікаційні, творчі та інші потреби;
- результативний компонент – встановлює проміжні та кінцеві результати функціонування інклюзивного середовища середньої загальноосвітньої школи відповідно до виокремлених критеріїв, показників, рівнів та типів середовища [13].

Що ж потрібно для організації такого успішного інклюзивного середовища в освітньому закладі?

Учителями-практиками, які сьогодні працюють за інклюзивною формою навчання, було визначено, що для забезпечення умов успішного інклюзивного середовища потрібно врахувати наступні чинники, такі як:

- Доступність.
- Універсальний дизайн.
- Державні будівельні норми (ДБН).
- Створення ресурсних кімнат, медіатек.
- Навчально-педагогічна підтримка.
- Забезпечення кабінетами (облаштування).
- Спеціальне обладнання (лупи, лампи...)
- Кадрове забезпечення.

Відповідно до пункту 2 ст. 25 Закону України «Про освіту», засновник закладу освіти або уповноважена ним особа забезпечує створення у закладі освіти інклюзивного освітнього середовища, універсального дизайну та розумного пристосування.

Згідно з новим «Порядком організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти», що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021р. № 957, який набуває чинності з 01.01.2022 року, органи державної влади, органи місцевого самоврядування та заклади освіти створюють для учнів умови для здобуття освіти на рівні з іншими здобувачами освіти шляхом:

- належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного, методичного забезпечення закладів освіти;
- підвезення учнів до закладів освіти і у зворотному напрямку;
- забезпечення доступності території закладів освіти, будівель, споруд та приміщень для учнів, забезпечення універсального дизайну закладів освіти. У разі коли наявні будівлі, споруди та приміщення закладів освіти неможливо повністю привести у відповідність з потребами учнів, здійснюється їх розумне пристосування, що враховує

індивідуальні потреби та можливості таких учнів, зазначені в їх індивідуальній програмі розвитку;

- забезпечення необхідними допоміжними засобами для навчання, що дають змогу опанувати освітню програму, відповідно до Порядку забезпечення допоміжними засобами для навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 9 грудня 2020 р. № 1289 (Офіційний вісник України, 2021 р., № 2, ст. 85); облаштування та обладнання ресурсної кімнати та медіатеки;
- залучення фахівців (із числа працівників закладу освіти та/або додатково залучених фахівців) для надання корекційно-розвиткових та психолого-педагогічних послуг (допомоги) відповідно до потреб учнів;
- забезпечення доступу учнів до Інтернету, а також за потреби до термінального та спеціального допоміжного обладнання[11].

Організація інклюзивного освітнього середовища передбачає дотримання оновлених державних будівельних норм ДБН В.2.2-3:2018 «Будинки і споруди. Заклади освіти», які набрали чинності з 1 вересня 2018 року та передбачають:

- створення комфортних умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами – проектування класів, навчальних кабінетів, ігрових кімнат, актових та спортивних залів та інших приміщень з урахуванням принципів інклюзивної освіти;
- створення умов для розвитку – проектування додаткових приміщень для проведення корекційно-розвиткових занять;
- забезпечення безперешкодного доступу до будинків, приміщень та земельних ділянок – проектування елементів доступності (пандусів, ліфтів, підйомників, спеціальних сходів) [14].

Отже, до необхідних умов створення інклюзивного середовища в закладах загальної середньої освіти можемо узагальнити наступні:

- ресурсне забезпечення потреб інклюзивної освіти: нормативно-правове, програмно-методичне, інформаційне, матеріально-технічне;
- подолання соціальних бар'єрів у свідомості педагогів;
- створення універсального дизайну та розумних пристосувань у закладах освіти, що має на меті забезпечення особистісно-орієнтованого навчання, в якому може реалізуватися та досягти ситуації успіху кожна дитина, незалежно від її можливостей (адаптація і модифікація навчальних програм, навчальних матеріалів, методики їх подачі, адаптація і модифікація оцінювання навчальної діяльності, тощо);
- впровадження педагогіки партнерства, яка передбачає успішну співпрацю всіх учасників освітнього процесу, їх командну взаємодію на досягнення результату, що сприяє формуванню гармонійного соціального та емоційного клімату в класному колективі;
- створення безбар'єрного фізичного простору, у якому діти могли б безпечно пересуватись та комфортно почувати себе (ліфти, пандуси, підйомники, відповідне освітлення, шумоізоляція, тощо).
- створення в закладі освіти атмосфери взаєморозуміння, взаємодопомоги та толерантного ставлення один до одного, не зважаючи на особливі освітні потреби здобувачів освіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Бондар Т. І. Створення інклюзивного освітнього середовища в системі вищої освіти України. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, II(14), Issue: 27, 2014. Р. 20–24.
2. Єжова Т.Є. Толерантне освітнє середовище інклюзивного навчального закладу як умова соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі: тези доповідей*. К.: Університет «Україна», 2011. С. 59–61.

3. Заборчук Н.В. Створення інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини як показник рівня свідомості нації. Педагогіка партнерства як основа розвитку суб'єктів освітньої діяльності в умовах НУШ: матеріали наук.- практ. конф., м. Житомир, 15 травня. 2019.
4. Зауваження загального порядку №13 Комітету з економічних, соціальних та культурних прав (Е/С.12/1999/10).
5. Калініченко І. О. Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 120–126.
6. Конвенція про права осіб з інвалідністю: зауваження загального порядку №4. 2016. с. 8-10.
7. Кузава І. Б. Роль інклюзивного середовища у формуванні особистості дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2012. Вип. 11. С. 315–318.
8. Нова українська школа: посібник для вчителя / під заг. ред. Н. М. Бібік. Київ: Плеяда, 2017. 206 с.
9. Новий освітній простір: Рекомендації. – Режим доступу: <http://dfr.minregion.gov.ua/foto/upload/%D0%9D%D0%9E%D0%9F.pdf>
10. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021р. № 957.
11. Про затвердження Державної соціальної програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018р. №453.
12. Удич З. Середовищний підхід у впровадженні інклюзивної освіти в середній загальноосвітній школі. *Наукові записки. Серія: педагогіка*. 2017. №3. С. 127-134.
13. Щодо забезпечення доступності закладів освіти для осіб з ООП: Лист МОН №1/9-223 від 05.04.2019.

Білик О.І.,
практичний психолог
Шепетівського ДНЗ №4 «Світлячок»

Психологічний та соціально-педагогічний супровід дітей, що постраждали внаслідок військових дій на Сході країни та батьків, причетних до миротворчої місії

У статті проаналізовані особливості соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій та батьків, що постраждали внаслідок військових дій на Сході країни в умовах антитерористичної операції, визначені її основні складові. Висвітлені параметри, які впливають на інтенсивність психологічного стресу у дітей. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел охарактеризовано три аспекти надання психологічної підтримки дітям учасників бойових дій у відповідності до джерела їхніх негативних переживань. Доведено, що ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей можлива лише при комплексному підході, який поєднає в собі різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Описані основні психологічні підходи до корекційної роботи із дітьми учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, психологічна допомога, діти учасників бойових дій, адаптація, антитерористична операція.

Україна в умовах сьогодення переживає значні та важливі зміни, які стосуються всіх сфер життєдіяльності громадян та суспільства в цілому. Політичне протистояння, яке відбувається в країні, трагічна загибель великої кількості людей породили гострі стресові ситуації та надзвичайно змінили спосіб життя значної частини українських громадян. Важливого підходу набула проблема соціально-психологічного захисту та супроводу, психологічної допомоги як окремим людям, так і цілим соціальним групам.